

Перший етап характеризує одне з найраніших видань, присвячених проблемі розвитку землеробства в Давній Русі, що вийшло в середині XIX ст. Автор цієї публікації, І.Д. Беляєв, практично не маючи інших джерел, крім писемних, робив висновки суто спекулятивного характеру. Проте він зазначав, що головною метою його статті було дискутування проблеми, а основні висновки положень у ній можуть бути помилковими [Беляєв, 1855, с. 37—50]. А.В. Советов, також не маючи суттєвої археологічної джерельної бази, зробив спробу реконструкції землеробства з найдавніших часів [Советов, 1867, с. 1—53].

Виваженіші й обґрунтованіші висновки із зазначеної теми знаходимо у публікаціях, що умовно можна віднести до другого хронологічного етапу. Це, зокрема, праця В.В. Хвойки «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам)». Дослідник спирався на археологічні матеріали, не згадуючи, однак, де, які знаряддя землеробства і культурні рослини та у якій кількості було знайдено [Хвойка, 1913, с. 47, 61, 99—100]. В.В. Хвойка зазначав, що сільське господарство було важливішим, ніж ремесла, але вели його примітивним способом. Найчастіше застосовували підсіку, що призводило до постійних міграцій давніх людей. З цими висновками цілком погодився А.О. Спицин, який навіть цитату з монографії В.В. Хвойки, додаючи до неї лише, що «строки Хвойко рисуют нам картину земледельческого населения в родовом быте» [Спицин, 1948, с. 69, 70]. Фактично до часу широкомасштабних досліджень слов'янських пам'яток, що почалися після Другої світової війни, у науковій літературі панували висновки початку XX ст. про надзвичайно низький рівень землеробства за слов'янських часів.

До досліджень наступного хронологічного етапу (з середини XX ст.) насамперед слід віднести статті [Довженко, 1950; 1952] та узагальнюючу монографію В.Й. Довженка «Землеробство Давньої Русі» [1961], у якій ретельно зібрано і надалі використано увесь відомий на той час матеріал з ареалу пам'яток слов'янських культур та Київської Русі. Монографію доповнено картами знахідок різних видів знарядь землеробської праці і переліком пам'яток, де було знайдено знаряддя землеробства та культурні рослини.

Спроби узагальнення матеріалу із залученням усіх відомих на той час свідчень із землеробства слов'ян є також у публікації А.В. Кир'янова [Кирьянов, 1967; 1967а; 1967б]. До робіт такого рівня належить монографічне дослідження слов'янських культур І.І. Ляпушкіна [Ляпушкин, 1968, с. 134—141]. Зауважимо, що раніше, під час публікації матеріалів роменського городища Новотроїцького (Сумська обл.), І.І. Ляпушкін чи не вперше в археологічній практиці використав дані палеоетноботанічних та археозоологічних досліджень [Ляпушкин, 1958б].

Ситуація, коли за наявності результатів природничих досліджень археологи фактично їх не використовували, деякою мірою зберігалася до початку 1980-х років (див., наприклад: [Седов, 1982, с. 236—238]).

Безперечно, на час виходу у світ основна маса таких публікацій була підготовлена на високому науковому рівні із залученням доступних джерел інфор-

проблеми охоплюють реконструкцію складу вирощуваних рослин і їх зв'язків з різними археологічними культурами, визначення регіональних відзнак, питання давньої практики вирощування рослин, обробітку полів, часу посіву, методів збирання і зберігання зібраного врожаю.

Термін «палеоетноботаніка» запропонував у 1950-х рр. датський вчений Ганс Хельбаек (Hans Helbaek) під час вивчення викопних культурних рослин, що були виявлені в контексті археологічних розкопок, для того щоб відділити цей напрям досліджень від традиційної палеоботаніки і підкреслити зв'язок між рослинами та їх використанням у давнину людиною. Американські дослідники В. Поппер (Virginia S. Popper) і К. Хасторф (Cristina A. Hastorf) [Popper, Hastorf, 1988, р. 1—16] дали таке визначення палеоетноботаніки: «аналіз і інтерпретація археоботанічних решток для отримання інформації про взаємодію людської популяції і рослин»; іншими словами, вивчення взаємозв'язку людина — рослина у минулому.

В країнах Центральної Європи застосовують також термін «археоботаніка». Його частіше використовують в археологічних виданнях, очевидно, тому, що він точніше передає спрямованість досліджень, тобто вивчення викопних решток культурних рослин, виявлених під час археологічних робіт, тісний зв'язок цих знахідок з економічними і соціальними аспектами діяльності людини у минулому. Обидва терміни є синонімами, їх вживають залежно від традицій і бажання дослідника. Все ж можна відчутти і різницю в їх використанні. Перший термін, «палеоетноботаніка», більше стосується походження культурних рослин, взаємодії «людина — рослина», а другий термін підкреслює походження об'єктів дослідження з археологічних розкопок і їх зв'язок з господарчою діяльністю людини.

Більше ніж через століття від початку досліджень можна говорити про значні успіхи цієї доволі нової науки — палеоетноботаніки. З роками суттєво розширилися географічні райони досліджень. Нині їх проводять майже скрізь, як у Старому, так і в Новому Світі. Результати досліджень відображаються у багатьох галузях знань, передусім в археології, особливо в тому її напрямку, що займається соціально-економічними реконструкціями, дослідженням матеріальної культури давніх спільнот з метою вивчення характеру сільськогосподарського виробництва, і насамперед землеробства.

Викопні рештки рослин, що трапляються під час археологічних розкопок, привертала увагу ретельних дослідників ще на початку ХХ ст., однак тоді матеріали далеко не завжди передавали для вивчення фахівцям. В Україні під час розкопок поблизу сіл Халеп'я і Верем'я, неподалік від м. Київ, В.В. Хвойка звернув увагу на обвуглене зерно: «весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которым местами лежали кучами поджаренные зерна пшеницы» [Хвойка, 1901, с. 736—812]. Враховуючи різні знахідки, у тім числі обвугленого зерна і домішок полови культурних рослин у глиняній обмазці стін, В.В. Хвойка дійшов висновку, що землеробство в Середньому Подніпров'ї почалося з неоліту. Однак очевидно, що такі визначення і висновки відверто недостатньо інформативні; іноді ж вони приводять до курйозних випадків. Наприклад, В.В. Хвойка, знайшовши в печях і кострищі серед попелу «шиш-

ковидные лепешки», назвав їх рештками хліба [Хвойка, 1901, 762, 765], і лише в середині 1940-х рр., під час дослідження фахівцями, виявилося, що це — собачі і вовчі копроліти [Коршак, 1935, с. 36].

Перші згадки про знахідки культурних рослин на слов'янських, «антських», поселеннях у вітчизняній літературі з'явилися на початку ХХ ст., коли В.В. Хвойка опублікував дані власних археологічних досліджень в узагальнюючій монографії. Він зазначив, що під час археологічних досліджень «антських» поселень Середнього Подніпров'я в приміщеннях і посуді зерно було виявлено у великій кількості [Хвойка, 1913, с. 61].

Зерно з пам'яток, досліджених В.В. Хвойкою, було проаналізовано пізніше консерватором Київського ботанічного саду А.М. Окснером; у 1930 р. — професором К.А. Фляксбергером з Ленінграда [Коршак, 1935, с. 9—55]. Це було перше професійне визначення викопних решток рослин, зроблене фахівцем, а не археологом, «на око».

Однією з перших професійних робіт з визначення культурних рослин фахівцями можна також вважати статтю К.А. Фляксбергера, що вийшла в середині 1930-х рр. У цій публікації, що по суті є невеликою вибіркою матеріалів про культурні рослини, знайдені на території сучасної України, були визначення і зі слов'янських пам'яток (Донецьке городище Харківської обл.) [Фляксбергер, 1934, с. 165—176]. У тій самій статті містився заклик до наукового співробітництва археологів і ботаніків, а також висловлено жаль з приводу його відсутності [Фляксбергер, 1934, с. 176]. Однак на заклик К.А. Фляксбергера у той час ніхто не звернув увагу.

Велику кількість обвугленого зерна, насіння, хліба, каші, борошна зазвичай знаходять у процесі розкопок давньоруських городищ і поселень, що загинули в пожежах під час татаро-монгольського нашествия. Обвуглені зернівки, виявлені у 1930—1940-х рр. Т.Ф. Мовчановським при розкопках давньоруського поселення Райки, були досліджені К.А. Фляксбергером у Всесоюзному інституті рослинництва АН СРСР (Ленінград). Він же визначав матеріали з розкопок Ольвії та її округи [Фляксбергер, 1940, с. 117—119]. На прохання С.М. Бібікова, відбитки зернівок у статуетках і в обмазці жител трипільського поселення Лука-Райковецька були досліджені В.П. Петровим в Інституті ботаніки АН УРСР. Однак такі дослідження мали випадковий характер і не могли дати повного уявлення про культурні рослини, вирощувані в Україні протягом тисячолітньої історії існування на її території давніх землеробських племен. Крім того, як правило, до появи спеціальних палеоетноботанічних досліджень археологи наводили перелік знахідок культурних рослин без їх видової приналежності, що було недостатньо для реконструкції структури землеробства. Відомо, що різні види пшениці та ячменю не лише суттєво різняться між собою за морфологічними ознаками (у цьому випадку — зернівок), а й мають різні агробіологічні властивості. Так, давні плівчасті пшениці невимогливі до якості обробітку ґрунту, стійкі до посухи, пристосовані до примітивних умов господарювання, за що їх цінували у минулому як «надійні». На відміну від них, голозерні пшениці потребують для вирощування добре обробленого і родючого ґрунту, вони стійкі до полягання, зернівки легко ви-